

Tvang til tro er dårers tale Luther og Grundtvig om religionsfrihed

Cand.theol. ph.d. Peter Olsen
Førsteamanuensis Fjellhaug International University College
po@dbi.edu

Resumé

Artiklen skitserer først Martin Luthers sontring mellem de to regimenter: stat og kirke. Den første skal ikke diktere, hvad den anden må forkynde, og den anden skal ikke diktere, hvad den første skal beslutte. Af denne sontring følger samvittighedsfrihed for det enkelte menneske. Men det betyder for Luther ikke nødvendigvis fuld religionsfrihed. Særligt jøderne og anabaptisterne kom til at mærke denne begrænsning. Artiklen refererer bl.a. en betænkning fra 1536. Tre hundrede år senere gik N.F.S. Grundtvig ind for fuld religionsfrihed. Han ønskede frihed ikke bare i det borgerlige samfund, men også i statskirken, som skulle rumme "alle Folkets religiøse Anskuelse." Artiklen kritiserer såvel Luthers begrænsning af religionsfriheden som Grundtvigs meget vidtgående frihed inden for kirkens rammer. Artiklen hævder: Grundtvigs projekt vil på længere sigt undergrave og ikke underbygge religionsfriheden. I dag betyder begrebet 'tolerance' omtrent det modsatte af, hvad det betød på Grundtvigs tid. Den udvikling undergraver også ytringsfrihed og religionsfrihed.

Keywords

Religionsfrihed, religionskritik, trosfrihed, ytringsfrihed, tolerance, toregimentelære.

I middelalderen kæmpede de verdslige og de kirkelige myndigheder ofte mod hinanden. Paven hævdede at være Guds Søns stedfortræder på jorden. Derfor skulle kejseren og fyrsterne adlyde ham. I perioder gjorde de dette. Men i andre perioder lå de i strid med paven om den politiske magt. Det skete, at kejseren og fyrsterne afsatte en pave og indsatte en anden. Modsat lyste paven indimellem kejseren eller andre politikere i band og truede dem med den evige fortabelse, hvis ikke de adlød paven. Det kulminerede under pave *Gregor 7.* (1073-85), som hævdede universalteokratiet: "Gudsstaten paa Jorden under Ledelse af Paven som Kristi Stedfortræder med uindskrænket Ret til at raade over alt gejstligt og verdsligt."¹ To hundrede år senere forsøgte pave *Bonifatius 8.* (1294-1303) med bullen *Unam Sanctam* at genoplive dette gregorianske ideal, men med mindre held. De engelske og franske konger var blevet for stærke.²

¹ Hjalmar Holmquist og Jens Nørregaard: *Kirkehistorie*. Bd.1. *Oldtid og Middelalder*, København: Akademisk Forlag 1992, 364.

² *ibid*, 479f.

Martin Luther og religionsfrihed

Martin Luther (1483-1546) gjorde op med denne magtkamp. Han hævdede, at Gud har givet den verdslige og den kirkelige myndighed hvert sit område. De skal ikke blande sig i eller forsøge at lovgive for det andet område.

Luther skriver i 1526:

”Gud har oprettet to forskellige styreformer, den ene åndelig ved ordets hjælp og uden sværd, ved hvilket menneskene skal blive gode og retfærdige, for at de i kraft af denne retfærdighed kan opnå det evige liv. Og denne retfærdighed bringer han i stand ved ordet, som han har betroet præsterne at forkynde. Det andet er et verdsligt styre ved sværdet, for at de, som ikke ved ordets hjælp vil blive gode og retfærdige til det evige liv, alligevel kan blive tvunget til at være gode og retfærdige i verdens øjne ved hjælp af dette verdslige styre, og denne retfærdighed bringer han i stand ved sværdets hjælp. Skønt han ikke vil belønne denne retfærdighed med det evige liv, så ønsker han alligevel, at den findes, for at freden kan opretholdes mellem mennesker, og han belønner den med timelige goder.”³

Vi plejer med Luther at skelne mellem det åndelige og det verdslige regimente.⁴ Det første regerer ved hjælp af Guds Ord. Det andet regerer ved hjælp af sværdet. I dag ville vi tale om kirken og staten. Den første skal forkynde Guds lov og Guds evangelium, men kun med ord. Kirken skal ikke lovgive for det ydre, fysiske liv. Den skal ikke idømme fysiske straffe. Den skal heller ikke kræve en bestemt politik af de verdslige myndigheder eller forsøge at tvinge dem til noget bestemt. Dog må kirken godt forkynde Guds lov for politikerne, så den med ord og om nødvendigt med civil ulydighed beskytter de svage i samfundet. Et eksempel på dette er *Ambrosius* (ca.340-397), biskop i Milano, der satte kejser *Theodosius den Store* (379-395) i kirketugt, fordi han havde foranstaltet en massakre på befolkningen i Thessalonika. I sin begravelsestale over kejseren roser Ambrosius ham for at have omvendt sig.⁵

Den anden, altså de verdslige myndigheder, skal ikke lovgive for det indre liv, for tro og for samvittighed. Politikerne skal kun opstille rammer for det ydre, fysiske liv. Til gengæld må verdslige myndigheder gerne bruge fysisk magt til at forhindre en bestemt livsførelse. Men myndighederne skal ikke straffe dem, der tænker forkert eller tænker ondt, kun dem, der handler ondt.

Luther skriver i 1523:

”Sjælens tanker og begæringer kan ikke være åbenbare for andre end Gud. Derfor er det nytteløst og umuligt at befale eller tvinge nogen med magt til at tro sådan eller sådan. Det skal der andre metoder til, tvang gør det ikke... Det er en sag, der angår den enkeltes samvittighed, hvordan han tror eller ikke tror... For troen er en frivillig sag, som man ikke kan tvinge nogen til... Ordsproget taler sandt, når det siger: Tanker er toldfri... Hvis nu din fyrste eller verdslige herre giver dig befaling til at slutte op omkring paven, at tro bestemte ting eller befaler dig at skaffe bøger af vejen, skal du svare: Det tilkommer ikke Lucifer at have plads ved siden af Gud. Kære herre, det er min pligt at adlyde Dem med liv og gods;

³ ”Kan soldater også have Guds nåde” (1526), i: *Luthers Skrifter i Udvalg bind 4. Evangelium og Samfundsliv*, Århus: Forlaget Aros 1980, 314; WA 19,629,17ff. Forkortelsen WA henviser til *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, Graz, Østrig: Hermann Böhlau 1883-2009, kaldet Weimarer Ausgabe.

⁴ Oswald Bayer: *Martin Luthers teologi i nutidigt perspektiv*, København: Eksistensen 2017, 129ff. Carl Fr. Wisløff: *Martin Luthers teologi. En innføring*, Oslo: Lunde Forlag 1983, 192ff.

⁵ Holmquist og Nørregaard: *Kirkehistorie* Bd.1, 194.

giv mig befaling så vidt Deres myndighed rækker på jorden, så vil jeg adlyde. Men befaler De mig at tro og skaffe bøger af vejen, så vil jeg ikke adlyde. For så er De en tyrann og går for vidt, og giver befaling på områder, hvor De hverken besidder nogen ret eller myndighed... Jeg siger dig: hvis du bøjer dig og giver ham lov til at tage din tro og dine bøger fra dig, så har du sandelig fornægtet Gud... Kætteri er et åndeligt anliggende, det kan man overhovedet ikke slå ned med våben eller brænde med ild eller drukne med vand. Men Guds ord er alene om det... Hvis du vil udrydde kætteri, så må du finde på en fremgangsmåde, hvorved du fremfor alt river det ud af hjertet og får vedkommende til selv at fjerne det med rode. Med magt kan du ikke udvirke dette, men kun styrke det. Hvad nytter det så, hvis du styrker kætteriet i hjertet og kun hindrer, at folk bekender det udadtil og tvinger dem til at lyve? Men Guds ord oplyser hjerterne, og dermed forsvinder alle former for kætteri og vildfarelse af sig selv fra hjertet.”⁶

I 1524 skriver Luther et brev til fyrsterne i Sachsen, fordi de er bekymrede over det oprør, som de mærker, er på vej:

”Lad bare ånderne kæmpe og strides den ene mod den anden... Man skal bare lade dem prædike selvsikkert og frejdigt, som de nu kan, og mod hvem de vil... Men hvis de ønsker at gå videre og ikke bare kæmpe med ord, hvis de også vil brydes og slå med næven, da skal Eders Fyrstelige Nåde gribe ind – om det så er os eller dem – og straks forbyde dette i landet og sige: Vi accepterer og tilstår gerne, at I kæmper med ordet, så den rette lære kan forsvares, men næven må holdes i ro, for den hører under vores embede, ellers smider vi jer ud af landet.”⁷

Hér tilkender Luther både anabaptister og spiritualister ret til at tale og skrive, som de nu mente, var ”den rette lære” og imod de andres, også imod Luthers, formentlig falske lære. Så længe folk kun taler og skriver, skal fyrsterne acceptere næsten hvad som helst. Den verdslige myndighed har af Gud fået det ydre, fysiske liv overdraget som sit område. Politikerne skal lovgive for det legemlige liv og straffe overtrædelser på dette område. Men de skal holde sig fra det indre liv. Tro og samvittighed sorterer ikke under dem. Den åndelige myndighed, kirken, skal derimod forkynde til hjerte og samvittighed. Den skal til gengæld afholde sig fra at lovgive om og at straffe politiske forhold.

Den 2. juli 1523 blev de to første, lutherske martyrer, *Jan van den Eschen* og *Hendrik Voets*, brændt levende på torvet i Bruxelles for troens skyld.⁸ Flere gange både før og siden skete det, at mennesker blev straffet med bøde, med fængsel eller med døden, fordi de troede bestemte ting, som myndighederne ikke brød sig om. Men for Luther er det noget principielt, at vi skal lade tro og meninger være op til den enkelte i den forstand, at vi nok vejleder ham og modsiger ham med ord, men ikke forsøger at tvinge hans tro og meninger med vold.

Fra reformationstiden kender vi til omkring 1.000 tilfælde, hvor anabaptister og spiritualister blev brændt levende, halshugget eller druknet for deres tros skyld. De fleste tilfælde var i katolske områder.⁹ Men Luther betragtede også anabaptismen og spiritualismen som farlige kætterier. Alligevel skriver han i 1528 om deres tro og samvittighed på samme måde, som han havde skrevet 4-5 år tidligere: Det er ikke rigtigt, og

⁶ ”Om lydighed mod den verdslige øvrighed” (1523), i: *Luthers Skrifter i Udvalg bind 4*, 180-186; WA 11,264-269.

⁷ *Ein Brief an die Fürsten zu Sachsen von dem aufrührischen Geist* (1524); WA 15,218-219. Min oversættelse.

⁸ Hjalmar Holmquist og Jens Nørregaard: *Kirkehistorie*. Bd.2. *Den nye Tid*, København: Akademisk Forlag 1992, 136.

⁹ Claus-Peter Clasen: ”Executions of Anabaptists 1525-1618. A Research Report”, i: *The Mennonite Quarterly Review* 47, nr.2, 1973, 115-152.

”det er mig faktisk inderligt imod, at disse stakkels mennesker bliver myrdet, brændt og dræbt på de grusomste måder. Man skal lade enhver tro, hvad han vil; tror han ikke ret, så har han straf nok i den evige ild i helvede. Hvorfor skal man så også martre den slags mennesker her i tiden, såfremt det kun er med hensyn til troen, de går vild, og de ikke desuden er oprørske eller på anden måde står øvrigheden imod... Med Skriften og Guds ord skal man stå ham imod – med ild kan man ikke udrette meget.”¹⁰

Kætterne skal have lov til at tro og prædike, hvad de vil. Vi skal imødegå kætternes ord med ord, ikke med fysisk magt. Til gengæld skal fyrsterne imødegå vold med fysisk magt.

Anabaptister og jøder i Tyskland

Desværre magtede Luther ikke at fastholde dette principielle syn. I maj-juni 1525 stod en række spiritualister og anabaptister i spidsen for en bondekrig, der kostede omkring 75.000 menneskeliv i Tyskland. Martin Luther blev forskrækket over den ånd, som reformationen åbenbart havde sluppet ud af flasken. I 1525 døde hans kurfyrste *Frederik den Vise* af Sachsen. Han blev efterfulgt af sin bror, *Johann den Standhaftige*, som i 1532 blev efterfulgt af sin søn, *Johann Frederik*. De to sidstnævnte anlagde en noget hårdere linje over for afvigende opfattelser.

I årene efter bondekrigen bredte anabaptismen sig i Tyskland. Mange anabaptister mente ikke, at kristne kunne have politiske embeder eller optræde som vidner i retssager. En del af dem var modstandere af privat ejendomsret. De samledes ofte til hemmelige møder i private hjem eller ude i skoven. Det gjorde de, fordi de var bange for straf. Men det vakte fyrsternes og reformatorernes mistro. De så anabaptismen som et skjult oprør, der snart kunne bryde ud i en ny bondekrig.¹¹ I april 1529 vedtog kejser *Karl 5.* og den tyske rigsdag i Speyer, at anabaptister kunne henrettes uden retssag.¹² Flere af de lutherske fyrster fulgte denne beslutning. I Luthers hjemland Sachsen blev i hvert fald 17 og måske 19 anabaptister halshugget.¹³ Den lutherske landgreve *Philip af Hessen* var mere tilbageholdende. Han udviste anabaptisterne fra sit område og afkrævede dem det løfte, at de ikke ville vende tilbage igen. Men i 1536 fangede hans politi en gruppe anabaptister, som tidligere var blevet udvist, og som havde lovet ikke at vise sig i Hessen igen. Nu spurgte grev Philip så reformatorerne, hvad han skulle gøre med disse fanger.

Martin Luthers gode ven og kollega *Philip Melanchthon* (1497-1560) skrev en betænkning om forholdet til kættere. Den blev underskrevet af flere teologer, bl.a. Luther, og sendt til grev Philip. Heri hedder det bl.a.:

”Det er klart, at øvrigheden er skyldig at forhindre oprør og ødelæggelse af det verdslige regimente og at straffe oprørere med sværdet, som Paulus siger: Den, der handler mod øvrigheden, skal straffes. [Rom 13,2]... Øvrigheden straffer ikke nogen for den mening og opfattelse, man har i hjertet, men for åbenlyst at tale og lære usandt, hvorved også andre

¹⁰ ”Om gendåben” (1528), i: *Martin Luther. Skrifter i Udvalg. Troens evangelium. Ord og sakrament*, København: Credo Forlag 1994, 44; WA 26,145-146.

¹¹ John S. Oyer: *Lutheran Reformers Against Anabaptists*, The Hague: Martinus Nijhoff 1964, 90-93.

¹² Peter Blickle: *Die Reformation im Reich*, Stuttgart: Kohlhammer 2015, 150. George Huntston Williams: *The Radical Reformation*. 3rd ed., Kirksville, MO: Truman State University Press 2000, 359-360.

¹³ Clasen: ”Executions of Anabaptists, 133-134. Oyer: *Lutheran Reformers Against Anabaptists*, 51; 70; 154; 168. Andrew Weeks: *Valentin Weigel (1533-1588). German Religious Dissenter, Speculative Theorist, and Advocate of Tolerance*, Albany, New York: State University of New York Press 2000, 22-24.

bliver forført... Enhver er efter sin stand og sit embede skyldig at forhindre og at straffe gudsbespottelse. I kraft af dette bud har fyrster og øvrigheder magt og befaling til at forhindre falsk gudsdyrkelse og i stedet for dette at sikre den rette lære og den rette gudsdyrkelse. Dette bud lærer dem altså at forhindre offentlig fremførelse af falsk lære og at straffe de halsstarrige. Hertil tjener også teksten i 3 Mos 24: Den, der spotter Herrens navn, skal lide døden [v.16]... Nogle siger så, at den verdslige øvrighed aldeles ikke skal beskæftige sig med åndelige sager. Men det er en alt for generel påstand. Sandt er det, at de to embeder, prædikeembedet og det verdslige regimente, er forskellige. Alligevel skal begge tjene til Guds ære. Fyrsterne skal ikke kun beskytte deres undersåtters ejendom og legemlige liv, men det højeste embede er at fremme Guds ære og at forhindre gudsbespottelse og afguderier... den verdslige øvrighed er skyldig at forhindre gudsbespottelse, falsk lære og kætterier og at straffe tilhængerne legemligt.”¹⁴

Desværre bryder denne betænkning med princippet i Luthers tidlige skrifter om, at de verdslige myndigheder skal lade folk tro og forkynde, hvad de vil. Martin Luther har nok hele tiden ment, at åbenlys blasfemi ikke burde tillades, og at myndighederne derfor godt kunne straffe den slags. I Danmark blev blasfemiparagraffen (Straffeloven § 140) først afskaffet i 2017. Men Melanchthon og Luther går langt videre end et forbud mod blasfemi. I betænkningen fra 1536 opfordres myndighederne til i det hele taget at værne den rette lære og straffe den falske lære. Bondekrigen i 1525 og andre optøjer har givet reformatorerne det indtryk, at den oprørske teologi med tiden fører til voldelige optøjer. Derfor må man hellere stoppe den oprørske teologi, inden det kommer så vidt. De mange dræbte under bondekrigen forskrækkede både fyrster og teologer. Vi kan derfor godt forklare, at reformatorerne skriver denne betænkning. Men at forklare er ikke det samme som at forsvare! Det havde været bedre, hvis reformatorerne havde fastholdt Luthers princip fra de tidlige skrifter: Fyrsterne skal tillade falsk lære, så længe den kun fremføres med ord. Men når eller hvis nogen griber til vold, skal fyrsterne stoppe dette med det sværd, som Gud har lagt i deres hånd.

I 1543 foretog Martin Luther også nogle voldsomme udfald mod jøderne, ikke mindst i sin bog *Om Jøderne og deres Løgne*.¹⁵ Hvis jøderne ikke vil tie stille i det offentlige rum, må de forlade Tyskland, ellers skal deres værdier konfiskeres, deres huse rives ned, og rabbinerne skal have forbud mod at undervise. Luthers hårde ord mod jøderne er bedre kendt end det, som Melanchthon og Luther skrev mod anabaptisterne. Derfor har jeg hér fokuseret på det sidstnævnte.¹⁶

N.F.S. Grundtvig og religionsfrihed

I dansk tradition har vi siden *Nikolaj Frederik Severin Grundtvig* (1783-1872) forsøgt at efterleve dette princip: ”Munden fri, men hånden bundet!” Det betyder: Du kan skrive og sige næsten, hvad du

¹⁴ Philip Melanchthon (1536): *Ob Christliche Fürsten schuldig sind, der Wiederteuffer unchristlichen Sect mit leiblicher straffe, und mit dem schwert zu wehren*; WA 50,10-13. Hér citeret fra ”Om kristne fyrster er skyldige at bekæmpe gendøbernes ukristelige sekt med korporlige straffe og med sværdet.” Oversættelse ved Peter Olsen, i: Michael Agerbo Mørch, Jonas Kjølner-Rasmussen & Carsten Elmelund Petersen red.: *Fra Wittenberg til Verden. Martin Luther dengang og i dag*, Fredericia: Kolon 2019, 122-126.

¹⁵ *Von den Juden und ihren Lügen* (1543); WA 53,417-552. Dansk oversættelse i: Martin Luther: *Mod Tyrken og Jøden. Tre udvalgte skrifter*, Tidehvervs Forlag 1999, 85-231.

¹⁶ En detaljeret gennemgang af Luthers forhold til jøderne findes i Peter Olsen: ”Tvang til Tro? Martin Luther og religionsfrihed”, i: Mørch, Kjølner-Rasmussen & Elmelund Petersen red.: *Fra Wittenberg til Verden*, 94-120.

vil. Men du kan ikke gøre, hvad du vil. Det er i orden, at du siger: ”Jeg tror ikke på demokratiet, og jeg så det helst fjernet.” Men det er ikke i orden, at du griber til våben for at fjerne demokratiet.

Mig bekendt kan man ikke finde den prægnante formulering: ”Munden fri, men hånden bundet!” hos Grundtvig – selv om han ofte citeres for den. Men man kan henvise til hans lille skrift fra 1834 *Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet*, hvori han fremstiller samme sag med bl.a. disse ord: ”Samvittigheds-Friheden... er al Religjions øverste Grund-Sætning og enhver ustraffelig Borgers utabelige Ret... det er splittergalt at ville beherske Andres Tro og Samvittighed.” Fordi ”Tro og Samvittighed ligesaavel som Tanker godt kan være toldfrie”, må enhver retning have

”Lov til at kalde sin Religjon den eneste sande og saliggjørende, Lov til, hvad deri ligger, at kalde alt Modsat Overtro, Vantro, Sværmeri, Fanatisme, Secterianisme, hvad den vil, ja, selv Lov til at ynte om, Staten gaaer nok omsider til Helvede med alle Kiætterne, fordi Den ikke brænder dem itide; Lov til alt Sligt, paa eget Ansvar for Gud, Samvittighed og Oplysning, men ikke Lov til at krumme et Haar paa nogen Kiætters Hoved; ikke Magt til at skille noget Menneske ved saa meget som en Negl af Borgerskab, fordi han kalder en anden Religjon den Sande og Geistlighedens falsk.”¹⁷

Grundtvig nævner, at der på Jesu tid var en betydelig grad af religionsfrihed i ”Jødelands fri Stats-Kirke”, hvor farisæere, saddukæere og et væld af sekter kunne prædike i strid med hinanden. På Grundtvigs egen tid ville Jesus og Hans disciple derimod være blevet fængslet for brud på konventikelpakaten og for ”de mest ærerørige Injurier.” Uden betydelig religionsfrihed i ”Jødeland” var kristendommen slet ikke blevet til, mener Grundtvig, og han konkluderer: Heraf er det ”soleklart, at den Kirke-Tvang, under hvilken den Christne Religjon umelig kunde opkommet, kan ligesaa umelig være i dens Aand.”¹⁸ Religionsfrihed til både højre og venstre ligger altså i den kristne tros DNA. Skal man resumere denne opfattelse med få ord, må det blive: ”Munden fri, men hånden bundet!”

I samme bog opfordrer Grundtvig til, at man løser sognebåndet i Den danske Statskirke, så enhver kan søge hen til det sogn og til den præst, som han eller hun foretrækker. Sognebåndet blev dog først løst i statskirken i 1855. Det var seks år efter, at Grundloven havde givet religionsfrihed i staten.

Grundtvigs forståelse af kirkelig og borgerlig frihed udvikler sig særligt i årene efter hans mageløse opdagelse i 1825, og han er i 1834 ”nået frem til at kunne gøre klart rede for den opfattelse i forfatterskabet af gensidig frihed, som er hans blivende.”¹⁹ Det gør han i *Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet*. Han ønsker statskirken omdannet fra bekendelseskirke til en borgerlig ramme om religionen i Danmark, der også kan rumme kvækere og metodister. Alle skal tilkendes frihed til at danne menigheder med egen bekendelse og præst, men inden for én og samme institution.

Grundtvig er desuden kendt for denne formulering: ”Tvang til Tro er Dårers Tale!” Det er herfra, titlen på nærværende artikel er hentet. Men endnu engang gælder det, at Grundtvig vist nok aldrig

¹⁷ N.F.S. Grundtvig: *Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet*, Kjöbenhavn: Den Wahlske Boghandels Forlag 1834, 1-4. Genoptrykt i *Nik. Fred. Sev. Grundtvigs udvalgte Skrifter*, ved Holger Begtrup, Bd.8, København: Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag 1909, 57-59.

¹⁸ Grundtvig: *Den Danske Stats-Kirke*, 36f. *Grundtvigs udvalgte Skrifter*, ved Holger Begtrup, Bd.8, 78f.

¹⁹ Esben Lunde Larsen: *Frihed for Loke Saavel som for Thor. N.F.S. Grundtvigs syn på åndelig frihed i historisk og aktuelt perspektiv*. Ph.d.-afhandling, København: Det teologiske Fakultet, Københavns Universitet 2012, 141.

brugte præcis den formulering. I 1837 udgav Grundtvig *Sang-Værk til den Danske Kirke* Bd.1. Heri lyder det første vers af sang nr. 41 sådan:

”Tvang til Tro er Snak i Taaget,
Hjertet værger sig med Fynd,
Tvang til Skrømt, som Pave-Aaget,
Det er Tvang til Løgn og Synd;
Kun til Helved kan Man tvinges,
Mens til Himlen blot der ringes,
Frihed følger Sandheds Aand!”²⁰

Formuleringen ”Tvang til Tro er Dårers Tale!” skyldes formentlig den norske oversættelse:

”Tvang til tro er dårers tale,
Hjertet vegrer seg med fynd;
Tvungen tro ei sorg kan svale,
Føder mere løgn og synd.
Kun til helved kan der tvinges,
Men til himlen bare ringes,
Frihet følger sannhets Ånd.”²¹

Med disse formuleringer er Grundtvig mere luthersk, end Luther blev på sine gamle dage. Heldigvis kan vi også bruge Luther mod Luther. Vi kan tilslutte os hans principielle skelnen mellem det verdslige og det åndelige regimente. Vi kan kæmpe for den åndsfrihed, der findes i hans tidlige skrifter. Tilsvarende må vi afvise den begrænsning af åndsfriheden, der findes i hans sene skrifter. Vi må kort sagt give samme åndsfrihed til andre, som vi ønsker for os selv. Friheden må være gensidig.

Det kan formuleres på denne måde: ”Jeg er dybt uenig med Jehovas Vidner. Jeg mener, at de tager grundlæggende fejl. Men jeg vil til min død kæmpe for deres ret til at tage fejl. Til gengæld vil jeg også have ret til at sige og skrive, at de tager fejl.”²²

Sådan skal munden være fri, men hånden være bundet. Stærke meninger skal kunne brydes, uden at man brækker armen eller slår skallen ind på hinanden. Sagt med Grundtvig: Vi giver hverken os selv eller andre ”Magt til at skille noget Menneske ved saa meget som en Negl af Borgerskab, fordi han kalder en anden Religion den Sande og Geistlighedens falsk.”

I det borgerlige samfund siger vi med endnu en formulering fra Grundtvig – denne gang noget, som han faktisk *har* skrevet:

”Frihed lad være vort Løsen i Nord,
Frihed for Loke saavelsom for Thor,

²⁰ Grundtvigs *Sang-Værk* bind 1.1, København: G.E.C. Gad 1982, 118.

²¹ M.B. Landstads *Kirkesalmebok revidert og forøket av Stiftsprovst Gustav Jensen*, Oslo: Salmebokforlaget 1926 nr.476 v.1. Tak til dosent emeritus Egil Sjaastad (mail d.8/8 2020), bibliotekar Tom Erik Hamre (mail d.11/8 2020) og lektor Katrine Frøkjær Baunvig (mail d.14/8 2020) for hjælp med at afklare denne sangs historie.

²² Francois de Voltaire (1694-1778) bliver ofte citeret for ”Jeg er uenig i, hvad du siger, men jeg vil til min død forsvare din ret til at sige det.” Den formulering findes dog ikke i noget, som Voltaire har skrevet, men sætningen svarer godt til hans opfattelse (D.A. Carson: *The Intolerance of Tolerance*, Grand Rapids, MI & Cambridge, UK: Eerdmans 2012, 6).

Frihed for Ordet i Verdenen ny.”²³

Grundtvig lader ”krigsguden Thor betegne kraften i al åndelig frihed.” Loke lader han derimod dels betegne ”fornuftens snedige oprør mod det guddommelige” og dels være ”fader til åndsfor nægtelsen, til åndelig magtesløshed, og til falskhed.”²⁴ Men der skal være plads til begge dele, siger Grundtvig. Vi giver ”Frihed for Ordet.” Til gengæld skal vi ikke give frihed til Fenrisulven, som betegner de voldelige og nedbrydende kræfter i samfundet. Vi lader altså munden være fri, selv når den taler falsk. Men hånden tilkender vi ikke samme frihed. Vi kan sige og skrive, hvad vi vil. Men vi får ikke lov til at lægge hånd på de andre. Her må statens monopol på magtanvendelse sikre, at alle beholder samme frihed.

Borgerlig eller kirkelig frihed og tolerance

Grundtvig mener, at det borgerlige samfund kan takke sekterne for sin selvstændighed fra kirken. I første omgang var det lutheranerne, de episkopale i England og calvinisterne, der løsnede kirkens greb om staten. Efter reformationen manglede der stadig en del, hvad borgerlig frihed angår. Derfor gælder det, ”at de mindre Sæcter er forholdsviis Borger-Statens ligesaa gavnlige, som de Større var ved Reformationen.”²⁵ Det var særligt de engelske sekter, der kæmpede for religionsfrihed – både i moderlandet og i New England. Grundtvig nævner eksplicit ”Kvækere og Methodister.”

I foråret 1829 fik Grundtvig af kong *Frederik 6.* bevilget 2.000 Rigsbankdaler til en studierejse. De følgende to år besøgte han England tre gange. Disse rejser gav stødet til en voldsom produktivitet. Hal Koch skriver om Grundtvig i 1830’erne, at ”Kraften ingen Grænser synes at kende.”²⁶ Bøgerne nærmest sprøjtede ud af hans pen. Men erfaringerne i England ændrede også hans opfattelse af frihed. Før disse rejser var for Grundtvig ”den Engelske Stilling, med Fæderne-Troen enevældig i Stats-Kirken og fuld Religionsfrihed derudenfor, det Bedste jeg vidste af at sige.” Men Grundtvig konstaterede, at dissenterne havde taget al levende kristendom med sig, da de forlod den engelske statskirke. Resultatet var både ”den døde Stil-Stand i Stats-Kirken og den vilde Uorden derudenfor.” Derfor nåede Grundtvig til den konklusion, ”at Fæderne-Troen ligesaa godt kunde sikkres ved Sogne-Baandets Løsning, som ved Dissenternes Udgang.”²⁷ Den modne Grundtvig ønsker religionsfrihed indenfor kirkens rammer, så statskirken bliver en blandet religionsanstalt. Fremfor dissenterne udtræden foretrækker han ”alle Folkets religiøse Anskuelser repræsenterede i Stats-Kirken.”²⁸ Dels skal de enkelte medlemmer have frihed til at samle sig om den præst, som de ønsker, og dels skal præsterne have frihed til at være lutheranere, metodister, kvækere eller noget helt fjerde, alt sammen indenfor statskirkens rammer.

²³ N.F.S. Grundtvig: ”Nordens Mythologi” (1832) i: *Nik. Fred. Sev. Grundtvigs udvalgte Skrifter*, ved Holger Begtrup, Bd.5, København: Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag 1907, 384-385.

²⁴ Lunde Larsen: *Frihed for Loke saavel som for Thor*, 133.

²⁵ Grundtvig: *Den Danske Stats-Kirke*, 5. *Grundtvigs udvalgte Skrifter*, ved Holger Begtrup, Bd.8, 59.

²⁶ Hal Koch: *Grundtvig*, København: Gyldendal 1943, 115.

²⁷ Grundtvig: *Den Danske Stats-Kirke*, 31. *Grundtvigs udvalgte Skrifter*, ved Holger Begtrup, Bd.8, 75.

²⁸ Grundtvig: *Den Danske Stats-Kirke*, 32. *Grundtvigs udvalgte Skrifter*, ved Holger Begtrup, Bd.8, 76.

Men det er et tvivlsomt projekt at omgøre statskirken til religionsanstalt. Det er bedre at lade religionsfriheden gælde i staten, så borgerne kan oprette kirker, synagoger, moskeer og andre gudshuse, indenfor hvilke der til gengæld med al mulig ret kan fastholdes både bekendelsesforpligtelse og menighedstugt. Hvis blot medlemmerne af de religiøse samfund ikke er forpligtede til at forblive medlemmer mod deres vilje, kan der udmærket stilles religiøse krav til dem, så længe de *er* medlemmer. Det er den eneste måde, hvorpå det enkelte religionssamfund kan sikre sin egenart på længere sigt. Man undergraver religionsfriheden, hvis man nægter de religiøse samfund, herunder stats- eller Folkekirken, muligheden for bekendelsesforpligtelse og menighedstugt. Historien viser, at tolerancen meget let bliver repressiv: En stadigt mere nedtonet og med tiden *de facto* afvisning af bekendelsesforpligtelse og menighedstugt bliver i sig selv en bekendelse, som alle med tiden *skal* tilslutte sig. Ikke kun dissidenternes udvandring, men også nedtoning af bekendelsesforpligtelsen, vil medføre ”den døde Stil-Stand i Stats-Kirken.” Grundtvig siger med rette, at tolerance er ”en slibrig Ting.” Derfor kommer alt an på, hvordan man udøver den.²⁹ Det virkeligt tolerante, eller snarere frisindede menneske giver frihed til religiøse, etiske, kulturelle og politiske opfattelser, som dette menneske finder meget forkerte eller ligefrem modbydelige.

Det er ofte blevet påpeget, at begrebet ’tolerance’ i det 20. århundrede har undergået en semantisk forskydning: Tidligere betød det accept af andres ret til at mene, sige og gøre ting, som man selv fandt meget forkerte eller modbydelige. Men i nyere, vestlig parlør er tolerance kommet til at betyde en accept af andres holdninger og livsførelse, der grænser til total relativisme.³⁰ Ser man nærmere efter, er tolerancens milde lam i virkeligheden ofte relativismens stygge ulv i forklædning. Der er stor forskel på **1.** at godkende andres ret til at mene og gøre noget og **2.** at godkende det, som de mener eller gør. Men den nye ’tolerance’ accepterer ikke denne forskel. D.A. Carson giver som eksempel på den semantiske forskydning: ”A Christian pastor declares, ’Christians gladly tolerate other religions’: does this mean, according to the pastor, that Christians gladly insist that other religions have as much right to exist as Christianity does, or that Christians gladly assert that all religions are equally valid?”³¹ Tidligere havde begrebet ’tolerance’ den første betydning, men de senere årtier er begrebet stadigt oftere blevet brugt med den anden betydning. Resultatet er, at påstanden om absolutte og eksklusive sandheder i dag ofte mødes med en anklage for intolerance. Men den anklage forudsætter den nye og ikke den gamle forståelse af begrebet tolerance. Og når man omdefinerer tolerance, kommer man uvilkaarligt også til at omdefinere ’intolerance’. Tidligere var intolerance dette, at man ikke ville tillade ytring af afvigende opfattelser eller afvigende livsførelse i det offentlige rum. Nu betragtes man som intolerant, hvis man hævder, at bestemte opfattelser eller måder at leve på er i strid med sandhed og etik, også selv om man tillader andre mennesker disse ytringer og denne livsførelse. Som dokumenteret i Carsons bog (s.21ff; 86; 134ff) er der mange eksempler på, at tilhængere af især klassisk, kristen etik er blevet afskediget fra deres arbejde eller udsat for andre repressalier af de nye ’inkvisitorisk tolerante’.

²⁹ Grundtvig: *Den Danske Stats-Kirke*, 6. *Grundtvigs udvalgte Skrifter*, ved Holger Begtrup, Bd.8, 60.

³⁰ Carson: *The Intolerance of Tolerance*, 2ff; 79ff; 97ff. Holger Kjær: *Tolerance eller frisind*, Fredericia: Lohse 1974. Flemming Rose: *Hymne til Friheden*, København: Jyllands-Postens Forlag 2015, 171ff.

³¹ Carson: *The Intolerance of Tolerance*, 4. Se også *21 teser om åndsfrihed* (2011) http://www.kpi.dk/media/16200/kpi_21teser_web_stor.pdf (læst d.5/8 2020).

Utilitaristen *John Stuart Mill* (1806-73) skriver i 1859, at trods filosofernes tale om religionsfrihed ”ligger intolerancen så naturligt for os alle [i] eksistentielt vigtige spørgsmål, at trosfriheden i praksis næsten altid har haft trange kår – undtagen blandt mennesker, der er fuldkommen ligeglade med alt, hvad der hedder religion.”³² Men dertil må føjes, at det ikke kun handler om religion i egentlig forstand. Det handler om de basale antagelser, som vi bevidst eller ubevidst lægger til grund for vore moralske og politiske valg. Derfor må Mill korrigeres: Intolerancen ligger os *alle* nærmest! Det gælder også dem, der hævder at være ligeglade med religion. I spørgsmål, som vi selv føler meget stærkt for, har vi vanskeligt ved at give andre frihed. Når man i det moderne, sekulariserede Vesten føler meget stærkt for den nye version af tolerance, bliver det vanskeligt at give frihed til dem, der fastholder den gamle version. Dermed bliver den nye ’tolerance’ inkvisitorisk og repressiv. Man kan ofte møde den påstand, at religiøse mennesker er intolerante, mens ateister er tolerante. Samfundet bliver derfor mere sikkert at leve i, hvis man lægger en ikke-religiøs opfattelse til grund for etik og politik. Om det må man sige: Prøv at forklare den myte for ofrene efter Stalin, Mao og Pol Pot! Det 20. århundredes store konflikter var primært politiske og ikke religiøse, i modsætning til mange konflikter i de foregående århundreder. Hvis man med tanke på de tidligere konflikter siger: ”Religion skal ud af det offentlige rum!”, så kan man med tanke på det 20. århundredes konflikter sige: ”Ateismen skal ud af det offentlige rum!” Men i stedet for at råbe til hinanden fra hvert sit hjørne skal vi hellere besinde os på den gamle, frisindede udgave af tolerance.

Det er interessant, at Grundtvig i 1834 var opmærksom på, at tolerance er ”en slibrig Ting.” Allerede i 1790 skelnede den irsk-engelske politiker og filosof *Edmund Burke* (1729-97) på denne måde mellem den gamle (engelske) og den nye (franske) tolerance:

”Vi hører bestandig disse nye lærere prale af deres tolerance. At de, som ikke nærer respekt for nogen anskuelse, er tolerante over for enhver anskuelse, fortjener ikke synderlig ros. At agte alt lige ringe er ikke det samme som upartisk venlighed... Der er i England en mængde mennesker, hvis tolerance er ægte. De mener, at religionens dogmer alle har betydning, omend ikke lige stor... Derfor foretrækker de noget, men viser alligevel tolerance mod det øvrige. De er tolerante ikke af foragt for meningerne, men af respekt for retfærdigheden. De ville med ærbødighed og omhu beskytte alle trosretninger.”³³

Anglikaneren Burke så statskirken og ikke mindst dens binding til staten som en garanti for frihed og tolerance i samfundet.³⁴ Tolerancen skal dog ikke udstrækkes til ”politiserende teologer og teologiserende politikere”, fordi de misbruger religionen til at omstyrte samfundet.³⁵

Den nye tolerance er relativistisk. Den gamle er frisindet. Som svar på den nye tolerance er det vigtigt at understrege, at man udmærket kan have den opfattelse, at kristendom, jødedom, Islam eller Jehovas Vidner er den absolutte, guddommelige sandhed, og så alligevel give plads i det borgerlige samfund for helt andre opfattelser. Alt kommer an på, hvordan den påståede tolerance udøves. Vi skal ikke

³² John Stuart Mill: *Om Friheden*, København: Apostrof u.å., 21. John Stuart Mill: *On Liberty*. Eds. David Bromwich & George Kateb, New Haven & London: Yale University Press 2003, 90.

³³ Edmund Burke: *Tanker om den franske revolution*, Tidehvervs Forlag 1987, 149; Edmund Burke: *Reflections on the Revolution in France*, ed. Frank M. Turner, New Haven & London: Yale University Press 2003, 127.

³⁴ Michael W. McConnell: “Edmund Burke’s Tolerant Establishment”, i: Noel B. Reynolds & W. Cole Durham, Jr. eds.: *Religious Liberty in Western Thought*. Emory University Studies in Law and Religion no.4, Grand Rapids, MI & Cambridge, UK: Eerdmans 2003, 204; 218; 242f.

³⁵ Burke: *Tanker om den franske revolution*, 14. Burke: *Reflections on the Revolution in France*, 10.

bare være tolerante, men også frisindede, så vi i det borgerlige samfund giver plads til opfattelser og livsførelser, som vi er uenige i og argumenterer offentligt imod. Samfundet skal derfor give plads til engageret forkyndelse og argumentation.

Det giver til gengæld ingen mening at ville rumme både kristendom, jødedom, Islam og Jehovas Vidner i én kirke. Det ville uvægerligt føre til en inkvisitorisk og repressiv tolerance og ende i total relativisme.³⁶ Det er derfor bedre at gennemføre religionsfrihed i staten end i kirken. Med borgerlig religionsfrihed kan f.eks. Jehovas Vidner få lov til at tage grundigt fejl i deres eget trossamfund, forpligte alle deres medlemmer på samme fejltagelse og agitere offentligt for den. Friheden til at danne trossamfund gælder selvfølgelig også de teologer, der ikke med god samvittighed kan underskrive Folkekirkens bekendelsesskrifter og præsteløfte, eller som ikke ønsker at prædike i overensstemmelse med disse skrifter. Samtidig kan de, der fastholder ”Fæderne-Troen”, samle sig om præster, der deler samme tro. Og hvis det ikke længere er muligt, kan de samle sig om bekendelsesforpligtelse og menighedstugt i kirkesamfund udenfor stats- eller Folkekirken, men fortsat med ret til at tale og skrive offentligt.

Tro og meninger kan ikke tvinges frem. Det lærer vi af både Luther og Grundtvig. Men vi har også grund til at kritisere dem begge: På sine ældre dage magtede Luther ikke at drage de praktiske konsekvenser af sit eget principielle syn. Han burde have tilladt jøder og anabaptister frit at samles i deres egne gudshuse, at agitere for og at publicere deres opfattelser lige så frit og offentligt, som Luther selv kunne. Og Grundtvig må kritiseres for at ville udvikle en statslig religionsanstalt, der skulle rumme alt muligt, som umuligt kan rummes i én religiøs institution, uden at det ender i en inkvisitorisk og repressiv tolerance. Grundtvig indså ikke, at hans forslag på længere sigt ville undergrave og ikke underbygge religionsfriheden.

³⁶ Udtrykket ‘repressiv tolerance’ stammer fra Herbert Marcuse: ”Repressiv Tolerance”, i: Herbert Marcuse: *Politiske Essays. Repressiv tolerance, Volden og den radikale opposition & Utopiens død*, Gyldendals Uglebøger 1972, 7-47. Marcuse brugte udtrykket om Vestens politiske korrekthed, der ifølge ham bl.a. undertrykte de venstreorienterede, men venligt nedladende.